

به نام

پزدان

۹۵۰/۰

دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده اقتصاد

کارشناسی ارشد

علوم اقتصادی؛ گرایش توسعه اقتصادی و برنامه ریزی

عنوان پایان نامه:

تعیین درجه توسعه یافتگی

مناطق روستایی استان آذربایجان شرقی

کتابخانه اطلاعات و اسناد مرکزی
دانشگاه علامه طباطبائی
تهران

۱۳۸۷ / ۳ / ۳

نام و نام خانوادگی دانشجو:

میرسعید اولاد یعقوبیان

زمستان ۱۳۸۶

۹۵۵۱۵

دانشگاه علامه طباطبائی
دانشکده اقتصاد

ارزشیابی پایان نامه تحصیلی کارشناسی ارشد

جلسه نهائی دفاعیه پایان نامه آقای سعید اولاد یعقوبیان دانشجوی کارشناسی ارشد

رشته: توسعه و برنامه ریزی اقتصادی

تحت عنوان:

« تعیین درجه توسعه یافتگی مناطق روستایی استان آذربایجان شرقی »

در تاریخ ۸۶/۱۱/۲۹ با حضور امضاء کنندگان زیر انجام و با درجه عالی و نمره ۱۹ مورد تصویب قرار گرفت.

۱۳۸۷ / ۲ / ۳

اعضاء هیات داوران:

۱- استاد راهنما و عضو هیات داوران: جناب دکتر سعید یعقوبیان

۲- استاد مشاور و عضو هیات داوران: جناب دکتر طاهر طالبی

۳- نماینده تحصیلات تکمیلی و عضو هیات داوران: جناب دکتر سید محمد

۴- عضو هیات داوران: جناب دکتر شریف

۵- عضو هیات داوران:

تقدیم:

به درختانی که سایه سبزشان، پناه این سطرهای بی قدر شد
به شاخه‌هایی که بار این کلمات عبث را به دوش کشیدند

و به برگ‌هایی که

در این میان

ریختند.

با قدردانی از محبت های بی دریغ دوستان عزیزم :

الدار صداقت پرست - اصغر قربانپور - امین عسگری - یزدان ، کاوه و لیلا شفیع زاده -
مریم مهابادی - محسن و محمد سودبخش - علی ویسی - مرتضی کشاورز - یاسر
گریوانی - محمد آغاسی - جواد عرب یارمحمدی - سعیدرحیمی - احسان داروغه -
ناصر علیزاده - شفق مهرآذین - نازیلا باقری - سمیه شریفی - آمنه حسینی - فاطمه
دواری - غزاله میر محمدی - سمیرا بیات سرمدی - علیرضا اکبر پور - محمد فلاحی -
حسن میرنظامی - مهدی تقی خانی - محمود صادقی - کیارش بختیاری - علی
رستمیان - محمد جواد علیزاده - آرش کاظمی - آرش صدرنیا - منوچهر قربان پور -
ایمان و پونه دادگر و پدر مهربانشان - آرش حیاتی - ناصر چکنژادیان - میلاد شمعی

و

لیلا .

و با تشکر ویژه از کارکنان دانشکده اقتصاد :

خانم ها : دادکار - لاری - مقیمی - مؤدب - حسن زاده
و آقایان : شفیع - احمدی آذر - ملکی

و بایاد :

دکتر تفضلی - دکتر درگاهی - دکتر نوفرستی - دکتر درکوش -
حسین محمودی - شهناز بابایی - شاهین اصغرزاده - رحیمه طهماسبی - سحر
یوسفی - فهیمه حسین زاده - پیر - آرش رسولیان - رامین خسروی - احمد
شهرکی - پوریا ذوالفقاری - بهرنگ پورحسینی - پویا ایمانی - ئسرین - لیلا داوودی -
- بابک واحدی - امید تقی زاده - احمد پرهیز - بیژن میثمی - نیما تجبر -
احمداحمدی - مرضیه شمایللی - عزیز انصاری - فرید خادم .

با تشکر از اساتید محترم :

دکتر شریف - دکتر سیدنورانی - دکتر طایی - دکتر تکیه
دکتر میرزایی - دکتر آسیایی - دکتر زنوز - دکتر میدری
دکتر قاسمی - دکتر محمدی - دکتر مؤمنی - دکتر بانویی

9

دکتر مهدی بهکیش

فهرست مطالب

فصل اول : کلیات

- مقدمه..... ۱
- طرح مسأله..... ۱
- سوابق مطالعاتی مربوطه..... ۴
- سؤالات تحقیق..... ۸
- فرضیه های تحقیق..... ۸
- اهداف تحقیق..... ۸
- روش گردآوری داده ها و اطلاعات..... ۹
- مشکلات و تنگناهای تحقیق..... ۹
- روش تجزیه و تحلیل داده ها (روش تحقیق)..... ۹
- منابع و مآخذ فصل اول..... ۱۱

فصل دوم : مبانی نظری

- توسعه اقتصادی..... ۱۲
- توسعه نیافتگی : خاستگاه ها و علل..... ۱۳
- دور های باطل..... ۱۴
- دوگانگی..... ۱۵
- * هیگینز و نظریه دوگانگی فناورانه..... ۱۶
- * ماینت و دوگانگی مالی..... ۱۷
- * دوگانگی بخشی..... ۱۷
- * تئوری آرتور لوئیس..... ۱۷
- * نظریه دوگانگی منطقه ای..... ۱۸
- تعریف منطقه..... ۱۹
- توسعه منطقه ای..... ۲۰
- نظریه مرکز- پیرامون..... ۲۱
- روستا و توسعه روستائی..... ۲۲

- ۲۴.....مروری بر تاریخچه توسعه روستائی در جهان
- ۲۴.....توسعه روستائی چیست و چه اهدافی را دنبال می کند؟
- ۲۵.....استراتژی های توسعه روستائی
- ۲۶.....توسعه روستائی در ایران
- ۲۹.....ویژگیهای جوامع روستائی ایران
- ۳۰.....فقر عمومی
- ۳۰.....بیکاری
- ۳۲.....بی سوادى
- ۳۲.....مشکل مسکن روستائی
- ۳۳.....کمبود مدیران روستائی
- ۳۴.....منابع و مآخذ فصل دوم

فصل سوم : اطلاعات کلی استان آذربایجان شرقی

- ۳۷.....حدود و موقعیت
- ۳۷.....تقسیمات و جمعیت
- ۴۱.....آب و هوا
- ۴۱.....ناهمواری ها و دشتها
- ۴۲.....سیمای عمومی اقتصاد استان آذربایجان شرقی
- ۴۲.....کشاورزی و دامپروری
- ۴۳.....صنعت و معدن
- ۴۳.....خدمات
- ۴۴.....*بهداشت و درمان
- ۴۴.....*آموزش
- ۴۵.....نیروی انسانی
- ۴۶.....هزینه و درآمد
- ۴۶.....استان آذربایجان شرقی از نظرگاه آمایش سرزمین
- ۴۷.....خدمات زیر بنائی روستائی
- ۴۸.....مهاجرت
- ۵۰.....نابرابریهای روستائی در استان آذربایجان شرقی

• ضمیمهٔ فصل سوم ۵۱

• منابع و مآخذ فصل سوم ۵۵

فصل چهارم : رتبه بندی دهستان ها

• مقدمه ۵۶

• تکنیک آنالیز تاکسونومی عددی ۵۹

• روش ایجاد عامل های اصلی ۶۲

• داده ها و معرفی شاخص ها ۶۴

• انواع داده ها ۶۵

• مشکلات آماری ۶۵

• معرفی شاخص ها ۶۶

- شاخص های اقتصادی ۶۶

- شاخص های اجتماعی ۶۸

- شاخص های بهداشتی- درمانی ۷۰

- شاخص های آموزشی- فرهنگی ۷۱

• نتیجه گیری ۷۸

- سطح توسعهٔ مناطق روستائی استان آذربایجان شرقی

در سال ۱۳۶۵ ..... ۷۸

- سطح توسعهٔ مناطق روستائی استان آذربایجان شرقی

در سال ۱۳۷۵ ..... ۷۸

- مقایسهٔ سطح توسعهٔ دهستانهای استان آذربایجان شرقی

در سالهای ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ ..... ۷۹

- رتبه بندی دهستان های استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۷۵ ..... ۸۱

(بر اساس هریک از چهار گروه شاخصهای اقتصادی، اجتماعی، آموزشی- فرهنگی و بهداشتی- درمانی)

• جمع بندی و پیشنهادات ۸۲

• نتایج رتبه بندی ها ۸۷

• ضمیمهٔ فصل چهارم ۱۰۳

• منابع و مآخذ فصل چهارم ۱۰۸

فهرست جداول

- ✓ ویژگی‌های کلی انواع استراتژی‌های توسعه روستائی ۲۳
- ✓ جدول ۱-۳ روند تحولات جمعیت‌استان آذربایجان شرقی (شهری و روستائی)
به تفکیک زن و مرد در دو دوره ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ ..... ۲۴
- ✓ جدول ۲-۳ مشخصات جمعیت و مساحت استان براساس شهرستانها
(طبق آمار سال ۷۵) ۳۶
- ✓ جدول ۳-۳ مشخصات اراضی کشاورزی استان آذربایجان شرقی
به تفکیک اندازه زمین ۳۸
- ✓ جدول ۴-۳ تعداد مراکز بهداشتی و درمانی استان آذربایجان شرقی
به تفکیک شهری و روستائی در سه مقطع ۶۵، ۷۰، ۷۵ ..... ۴۰
- ✓ جدول ۵-۳ تعداد باسوادان مرد و زن استان آذربایجان شرقی و روستائی
در دو مقطع ۶۵ و ۷۵ ..... ۴۱
- ✓ جدول ۶-۳ تعداد آبادی‌های دارای برخی خدمات زیربنایی استان
به تفکیک شهرستان‌ها در دو مقطع ۶۵ و ۷۵ ..... ۴۴
- ✓ جدول ۷-۳ مهاجران داخلی وارد شده و خارج شده استان آذربایجان شرقی
طی سال های ۱۳۶۵-۱۳۷۵ ..... ۴۵
- ✓ جدول ۸-۳ مقایسه تغییرات در تعداد بخش‌ها و دهستانهای استان آذربایجان شرقی
در دو مقطع ۶۵ و ۷۵ ..... ۴۶
- ✓ جدول ۹-۳ تعداد بخش‌ها، شهرها و دهستانهای استان آذربایجان شرقی
در سال ۱۳۷۵ ..... ۴۷
- ✓ جدول ۱۰-۳ تقسیمات استان آذربایجان شرقی ۴۸
- ✓ جدول ۱-۴ لیست ۲۹ متغیر جمع‌آوری شده در سال ۱۳۶۵ ..... ۷۰
- ✓ جدول ۲-۴ لیست ۵۵ متغیر جمع‌آوری شده در سال ۱۳۷۵ ..... ۷۱
- ✓ جدول ۳-۴ لیست ۲۰ شاخص توسعه روستائی جهت مقایسه دو مقطع ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ ..... ۷۳
- ✓ جدول ۴-۴ مقایسه میزان نابرابری بین دهستان‌های استان آذربایجان شرقی
در دو مقطع ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ ..... ۷۵
- ✓ جدول ۵-۴ مقایسه سطح توسعه دهستانهای استان آذربایجان شرقی

- در سالهای ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵..... ۷۶.....
- ✓ جدول ۴-۶ مقایسهٔ میزان نابرابری بین دهستان های استان آذربایجان شرقی
- در هریک از چهار گروه شاخصها در سال ۱۳۷۵..... ۷۸.....
- ✓ جدول ۴-۷ مقایسهٔ سطح توسعه یافتگی بین دهستان های استان آذربایجان شرقی
- در هریک از چهار گروه شاخصها در سال ۱۳۷۵..... ۷۸.....
- ✓ جدول ۴-۸ رتبه بندی دهستان های استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۶۵..... ۸۳.....
- ✓ جدول ۴-۹ رتبه بندی دهستان های استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۷۵..... ۸۵.....
- ✓ جدول ۴-۱۰ رتبه بندی دهستانهای استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۶۵
- ۸۷..... (بر اساس ۲۰ شاخص مشرک).....
- ✓ جدول ۴-۱۱ رتبه بندی دهستانهای استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۷۵
- ۸۹..... (بر اساس ۲۰ شاخص مشرک).....
- ✓ جدول ۴-۱۲ رتبه بندی دهستانهای استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۷۵
- ۹۱..... (در شاخص های اقتصادی).....
- ✓ جدول ۴-۱۳ رتبه بندی دهستانهای استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۷۵
- ۹۲..... (در شاخص های اجتماعی).....
- ✓ جدول ۴-۱۴ رتبه بندی دهستانهای استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۷۵
- ۹۵..... (در شاخص های بهداشتی - درمانی).....
- ✓ جدول ۴-۱۵ رتبه بندی دهستانهای استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۷۵
- ۹۷..... (در شاخص های آموزشی - فرهنگی).....

فصل اول

کلیات

در جوامع در حال توسعه نیروهای بسیار زیادی صرف دستیابی به رشد و توسعه می‌شوند و برخی از مناطق از نرخ رشد نسبتاً بالایی برخوردار می‌گردند اما در مقابل، رکود یا کساد در دیگر مناطق پدید می‌آید. دلیل این امر را می‌توان عدم یکپارچگی مناطق در کشورهای در حال توسعه ذکر کرد. یک استراتژی توسعه نه تنها مستلزم تسریع رشد اقتصادی است، بلکه مستلزم آنست که سطح زندگی گروه‌های بسیار وسیع جمعیت کشورهای در حال توسعه را بهبود بخشد. بی شک، توسعه ملی بدون رشد و توسعه تک تک مناطق، امکانپذیر نخواهد بود و در حقیقت توسعه ملی برآیند توسعه مناطق مختلف کشور است. منظور از یک توسعه منطقه‌ای متعادل این است که مناطق فقیرتر سریعتر از مناطق توسعه یافته‌تر رشد یابند تا سطوح درآمدی متعادل گردد. علاوه بر تعادل درآمدی، ایجاد برابری در فرصت‌های شغلی، موقعیت‌های اقتصادی، اجتماعی، محیطی و شرایط جمعیتی و بکارگیری تمامی ظرفیت‌ها نیز به توسعه منطقه‌ای کمک می‌کند. در این راستا طبیعی است که گام نخست بایستی شناسائی مناطق فقیرتر باشد تا با تمرکز بر این مناطق بتوان به توسعه منطقه‌ای رسید و راه را بر یک استراتژی توسعه ملی هموار نمود. از این رو توسعه منطقه‌ای همواره در کنار توسعه ملی مورد توجه بوده و از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. چراکه بدون استفاده بهینه از توانائیها و امکانات مناطق مختلف یک کشور، توسعه آن کشور نمی‌تواند استمرار داشته باشد. به عبارت دیگر بهره‌گیری از منابع و استعدادها و بررسی سطح توسعه منطقه‌ای جهت برنامه‌ریزی برای رفع محرومیت‌ها و نابرابریهای موجود و در نتیجه، تسریع روند توسعه ملی، ضروری می‌باشد.

طرح مسأله

در مورد علل توسعه نیافتگی، با دید ملی مطرح می‌شود که بروز این پدیده بر پایه نابرابری‌های منطقه‌ای استوار است. برای مثال گوناگون‌میردال نظریات خود را از روند نابرابری بین مناطق موجود در یک کشور آغاز و آنرا به کل کشورها تعمیم داده و عنوان می‌کند که جوامع در حال توسعه نیروهای بسیار زیادی را صرف دستیابی به رشد و توسعه می‌کنند و برخی مناطق از نرخ رشد نسبتاً بالایی برخوردار میشوند اما در مقابل، در دیگر مناطق رکود پدید می‌آید. به عقیده میردال، در کشورهای توسعه نیافته نابرابری‌های منطقه‌ای گسترده‌تر و در حال افزایش است (میردال، ۱۳۷۰، ص ۴۸).

یکی از مهمترین ابعاد توسعه هر منطقه نیز، بررسی توسعه روستائی آن منطقه است. در مورد توسعه روستائی، نظیر واژه توسعه بحث‌های گسترده‌ای انجام گرفته است^۱. مایکل تودارو بر این باور است که "اکثریت عظیمی از مردم زیر خط فقر در جهان در مناطق روستائی سکونت داشته و عمدتاً به فعالیت کشاورزی معیشتی اشتغال دارند و مسأله اصلی آنها ادامه بقاست"،

۱- به صفحات ۲۴-۲۱ مراجعه شود.

که این مطلب حاکی از اهمیت توسعه روستائی و توجه به آن در کشورهای در حال توسعه می باشد (تودارو، ۱۳۷۳، ص ۲۳۷).

همچنین بر این اساس به نظر می رسد از بین عوامل مختلف (اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و غیره) عوامل اقتصادی تأثیر بیشتری در توسعه روستائی داشته باشند که به این مسأله بایستی با روشهای علمی و بررسی تأثیر و سهم عوامل مختلف در درجه توسعه یافتگی روستاها پاسخ داده شود. بنابراین توجه به توسعه روستائی، نقشی اساسی در توسعه ملی و منطقه ای در کشورهای در حال توسعه خواهد داشت.

در ایران نیز "روستا" و "توسعه روستائی" حداقل به سه دلیل زیراهمیت قابل ملاحظه ای دارند:

- ۱) بیش از یک سوم جمعیت کشور در مناطق روستائی زندگی می کنند.^۱
- ۲) توزیع امکانات زندگی بین مناطق شهری و روستائی بسیار نامتعادل است.
- ۳) بخش قابل توجهی از مواد اولیه برخی از صنایع مهم کشور از جمله نساجی، داروسازی، کاغذسازی، صنایع غذایی و... توسط بخش کشاورزی و عمدتاً در روستاها تولید می شوند.

با اینحال آنچه تاکنون تحت عنوان برنامه ریزی روستائی در ایران مطرح شده، علاوه بر اینکه در برنامه ریزی های انجام شده موارد مذکور لحاظ شده است اما در عمل اینگونه نبوده و در اغلب موارد، برنامه های توسعه فیزیکی روستا (از قبیل بهبود وضعیت راهها، افزایش سطح بر خورداری از آب و برق و غیره) مطرح بوده است.

از سوی دیگر تخصیص امکانات به نحوی بوده اند که در مسیر توسعه یافتن روستاها در طی زمان، ناهمگونی و نابرابری بین روستاها تشدید شده است. بطوریکه از سویی تفاوت درجه توسعه یافتگی پیشرفته ترین و محرومترین مناطق روستائی کشور از ۴۴٪ در سال ۱۳۵۵ به ۵۲٪ در سال ۱۳۶۵ رسیده و از سوی دیگر میزان مهاجرت از روستا به شهر نیز همواره افزایش یافته است (اسلامی، ۱۳۷۵، ص ۱۴).

شرایط مذکور، کار برنامه ریزی اقتصادی-اجتماعی برای روستاها را با مشکلاتی مواجه نموده که در راستای دستیابی به توسعه روستائی، ابتدا باید اختلافات بین مناطق روستائی مختلف و نابرابری موجود میان آنها شناسائی شده و سپس مناطق روستائی به لحاظ امکانات و ویژگیهای خاص اقتصادی-اجتماعی و طبیعی، طبقه بندی و برای هر منطقه برنامه ای متناسب با شرایط خود روستا و امکانات استانی اش تنظیم و اجرا گردد.

بدین ترتیب توسعه روستائی، مقدمه ای خواهد بود بر توسعه منطقه ای تا بهترین شرایط و

---

۱ - طبق آمار ارائه شده از سوی مرکز آمار ایران، بر اساس سرشماری های عمومی نفوس و مسکن در سالهای ۵۵، ۶۵، ۷۵ و ۸۵، درصد جمعیت روستائی کشور به ترتیب ۵۱٪، ۴۷٪، ۴۱٪ و ۳۶٪ بوده است.

امکانات لازم برای توسعه جامعه فراهم آید و تفاوت‌های کیفی زندگی (بین منطقه ای و درون منطقه ای) به حداقل رسیده و در نهایت از بین بروند و در راستای دستیابی به این اهداف امکان بهره گیری وسیعتر از مواهب طبیعی و استعداد های یک منطقه فراهم آید.

از این رو استفاده از امکانات و قابلیت‌های گسترده کشور احتیاج به بررسی وسیع ، دقیق و همه جانبه ویژگیها و خصوصیات مناطق مختلف دارد و در این راستا بررسی وضعیت مناطق روستائی و برنامه ریزی برای ارتقاء سطح زندگی جمعیت روستائی ضروری بوده و از جمله شرایط بایسته توسعه ملی نیز می باشد ؛ بویژه در جوامعی نظیر کشور ما که روستا و بخش کشاورزی می توانند نقش تعیین کننده ای در اقتصاد کشور ایفا نمایند. از اواخر دهه ۱۳۶۰ نیز در قالب برنامه‌های توسعه اقتصادی ، اجتماعی و فرهنگی ، رفع فقر و محرومیت و کاهش نابرابری‌های منطقه‌ای سرلوحه اهداف برنامه‌ها قرار گرفته که این اهداف نیز ، لزوم شناخت و رسیدگی به وضعیت هر یک از مناطق را بیش از پیش نمایان می‌سازند.

آنچه در این پایان نامه انجام می شود شناخت علمی بهره مندی ها ، امکانات و سطح توسعه مناطق روستائی استان آذربایجان شرقی و نیز بررسی تغییر میزان نابرابری در این مناطق ، جهت ایجاد تعادل منطقه ای و تسریع رشد و توسعه مناطق روستائی می باشد که می تواند در تدوین و اجرای توسعه همه جانبه این منطقه از کشور ، مفید و مؤثر واقع شود. اینکه مناطق مختلف از منظر شاخصهای مورد بررسی ، با هم اختلاف داشته باشند ، بدیهی بوده و وجود اختلاف بین مناطق مختلف ، گریز ناپذیر است و در واقع وجود نابرابری ، مورد بحث نیست ؛ بلکه میزان نابرابری های موجود و تغییر سطح آن در طی دوره مورد بررسی ، مطرح نظر می باشد. ممکن است با نگاهی کلی ، منطقه‌ای از منطقه دیگر برخوردارتر یا توسعه یافته‌تر به نظر بیاید ؛ اما سنجش و اندازه‌گیری دقیق میزان برخورداریها و نیز تعیین سهم هر یک از شاخص‌ها و فعالیت‌ها اعم از کشاورزی ، صنعت (در صورت وجود) ، بهداشت و درمان ، آموزش و پرورش و ... در یک دهستان‌ها ، نیاز به تکنیک‌های علمی خاص شناخته شده و قابل قبولی دارد تا بررسی گردد که کلیه اقدامات صورت گرفته تا چه حد توانسته اند در توسعه و رفع نابرابری های این منطقه از کشور مؤثر باشند.

استان آذربایجان شرقی که در سال ۱۳۸۵ حدود ۳۵ درصد از کل جمعیت آنرا روستائیان تشکیل می داده اند ، جزء استانهای روستانشین کشور بوده و فعالیت‌های بخش کشاورزی سهم عمده ای از فعالیت‌های اقتصادی این استان را به خود اختصاص می دهند. طبق نتایج تحقیقی که توسط محمد حقیقی در سال ۱۳۸۵ انجام شده است این استان از منظر سطح توسعه روستائی در بین استانهای کشور رتبه چهاردهم را به خود اختصاص داده که مناطق روستائی این استان در گروه مناطق کمتر توسعه یافته قرار گرفته اند. در این تحقیق استان ها بر اساس یکسری از شاخص های توسعه که عموماً شاخص های توسعه انسانی ، توسعه اجتماعی و توسعه فرهنگی را شامل می شوند ، به روش تاکسونومی رتبه بندی و در نهایت در سه گروه استان های توسعه یافته - استان های کمتر توسعه یافته و استان های عقب افتاده تقسیم بندی شده اند. در تحقیق دیگری نیز که توسط عباس عرب مازار صورت گرفته است رتبه مناطق روستائی این استان در مقایسه با سال های قبل از

انقلاب با شش رتبه تنزل از رتبه پنجم به یازدهم تغییر یافته است. در تحقیق مذکور مناطق روستایی عمدتاً از منظر شاخص های اقتصادی با همدیگر مقایسه شده اند. بطور کلی بر اساس نتایج این تحقیقات می توان گفت که از نظر سطح توسعه روستایی دهستان های این استان در حد متوسطی قرار داشته و هنوز از پتانسیل های موجود بطور کامل استفاده نشده است که انجام یک تحقیق در مورد مناطق روستایی این استان بطور دقیق و در سطح جزء ، می تواند در شناخت نقاط قوت و ضعف این استان از نظر توسعه روستایی بسیار راهگشا بوده و در برنامه ریزی های آتی به هدف گیری های درست تری بیانجامد.

سوابق مطالعاتی مربوطه

از اقدامات تجربی صورت گرفته در زمینه رتبه بندی مناطق و توسعه روستایی می توان به تجربه کشور اندونزی اشاره کرد. در این کشور تمام روستاها سالانه بر اساس هفت شاخص درآمدروستا - آموزش - شرایط بهداشت عمومی - سطح نیاز مندی - مشارکت اجتماعی - سیاست و نظم و آرامش ، رتبه بندی می شوند. نظام امتیازدهی از ۱ تا ۱۵۰ هدایت می شود. امتیاز ۱ تا ۵۰ به روستاهای سنتی ، ۵۱ تا ۱۰۰ به روستاهای در مرحله گذر و ۱۰۱ تا ۱۵۰ به روستاهای توسعه یافته تعلق می گیرد. بر اساس این نظام در سال ۱۹۷۵ تنها ۳٪ از کل روستاهای این کشور ، توسعه یافته بودند اما این رقم در سال ۱۹۹۵ به ۶۰٪ و در سال ۲۰۰۵ به ۸۳٪ رسید. با این حال ، اندونزی هنوز در امر توسعه روستایی با مشکلاتی از جمله دوری روستاها از مراکز خدمات ، اختلاف شدید در توزیع جمعیت و عدم تعادل نیروی کار روستایی مواجه است.^۱

کشور چین نیز در راستای ارتقای سطح توسعه روستایی از سال ۱۹۷۸ دست به برنامه های مهمی از جمله " برنامه تدارک کاربری ایجاد رفاه " ، " برنامه حرکت برق آسا " ، " برنامه خرمن برداری " و ... زد که موفقیت های زیادی را عاید کرده اند. در این کشور مناطق روستایی ، سالانه از نظر برخورداری مورد ارزیابی قرار می گیرند که طبق آخرین نتیجه گیری از آمارهای بدست آمده عمده ترین نقائص روند توسعه روستایی در چین کند بودن گسترش امکانات آبیاری ، عدم توجه کافی به بحث توزیع درآمدروستایی ، ضعف روش شناسی اجرائی و نظام تصمیم گیری در روستاها و عدم تعادل منطقه ای ذکر شده اند.^۱

پنجمین برنامه پنج ساله کشور هندوستان با هدف زدودن فقر و کاستن نابرابری ها تدوین شد. در این برنامه برای کاهش نابرابری ها ، ۳۰ درصد انتهای جمعیت به لحاظ سهم مصرف ، سنجیده شده و میزان بهبود لازم برای بالا بردن مصرف سرانه این ۳۰ درصد به سطح حداقل محاسبه گردید. طرحهای توسعه برنامه مزبور در پنج عنوان اصلی دسته بندی شده اند و مقدمات توسعه این ۳۰ درصد تا سقف حداقل ، در این گروهها پیش بینی شده است:

۱ - www.HDR.UNDP.org

۱ - www.iiasa.ac.at

الف: رفاه خانواده ، تغذیه و تندرستی

ب: توسعه شهری ، مسکن و منابع آب

ج : آموزش و پرورش

د: نیروی انسانی ، اشتغال و رفاه کارگران

ه: توسعه طبقات عقب مانده و رفاه اجتماعی

رائو ، محقق هندی ، با تشریح قسمت های مختلف این برنامه پنج ساله در قالب توسعه شاخص ها ، به ارائه شاخص هایی برای برنامه ریزی توسعه می پردازد. رائو این شاخص ها را در ۶ زمینه مسکن و محیط زیست (۸ شاخص) - مسائل جمعیتی (۶ شاخص) - تغذیه و تندرستی (۱۵ شاخص) - آموزش و پرورش (۱۴ شاخص) - اشتغال و تأمین اجتماعی (۹ شاخص) - رفاه اجتماعی (۵ شاخص) - مصرف و درآمد (۷ شاخص) مطرح می کند. وی این ۶۴ شاخص را برای شناسایی مناطق عقب مانده و از بین بردن نابرابری های منطقه ای و زدودن فقر طبقات محروم ارائه می دهد (شهادی، ۱۳۷۸، ص ۱۸۱).

در ایران نیز در زمینه تعیین درجه توسعه یافتگی شهرستان های یک استان پژوهش های متعددی صورت گرفته است ، اما در مورد تعیین درجه توسعه یافتگی مناطق روستائی استان های کشور، تعداد کارهای انجام شده معدود است. برخی از تحقیقات صورت گرفته بدین شرح اند:

✓ "شناسائی مناطق محروم کشور در سالهای بعد از انقلاب ؛ توسط دفتر مناطق سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور"؛ در این مطالعه استان هرمزگان ، سیستان و بلوچستان که کیلویه و بویراحمد ، ایلام و کردستان پنج استان محروم کشور شناخته شده اند (سازمان برنامه و بودجه، دفتر برنامه ریزی منطقه ای، ۱۳۶۲).

✓ راجع به رتبه بندی مناطق روستائی استان های کشور نیز پژوهشی توسط سیفاله اسلامی تحت عنوان مدل برنامه ریزی منطقه ای جهت محاسبه درجه توسعه یافتگی استان های کشور انجام گرفته است. در این طرح از ۴۴ شاخص توسعه استفاده شده که مجموعه این شاخص ها تحت سه عنوان کلی معیارهای اقتصادی، اجتماعی سیاسی و ساختاری آورده شده اند که در نهایت ، روستاهای استان سمنان و زنجان به ترتیب توسعه یافته ترین و محرومترین روستاهای کشور شناخته شده اند (اسلامی، ۱۳۷۵، ص ۱۲۴).

این تحقیق تجربی ، خالی از اشکال نیست زیرا به مشکل وجود همخطی و همبستگی بین شاخص های مورد استفاده توجهی نداشته و صرفاً تکنیک تاکسونومی را جهت رتبه بندی ، بکار گرفته است.

✓ تجزیه و تحلیل دوگانگی منطقه ای در اقتصاد ایران ، رتبه بندی توسعه اقتصادی ۲۴ استان کشور: این تحقیق نیز در سه بخش معیارهای اقتصادی ، اجتماعی فرهنگی و عمومی

سیاسی تعداد ۶۸ شاخص را طبقه‌بندی نموده و استانهای کشور را از منظر توسعه رتبه‌بندی نموده است. در این بررسی در سال ۱۳۶۵ استان آذربایجان شرقی رتبه دوازدهم را در بین ۲۴ استان کشور کسب نموده است (کمالی، ۱۳۷۰، ص ۹۷).

✓ در مطالعه ای که در قالب پایان نامه فوق لیسانس صورت گرفته است، به تعیین درجه توسعه یافتگی مناطق روستایی استان زنجان و بررسی میزان افزایش نابرابری بین دهستانهای این استان پرداخته شده و علت اصلی این نابرابری‌ها، عدم دسترسی متناسب روستاها به شاخص‌های امکانات زیربنایی، ارتباطی، اقتصادی و بهداشتی ذکر شده است. در این پایان نامه، شاخص‌ها در تقسیم‌بندی کلی اقتصادی، اجتماعی و بهداشتی آورده شده و با تکنیک تاکسونومی عددی، رتبه‌بندی بین مناطق روستایی مختلف این استان صورت گرفته است (مرسلی، ۱۳۷۳).

✓ در تحقیق دیگری که توسط مجید پورفاطمی در دانشگاه شهیدچمران صورت گرفته است با تعیین سطح توسعه نواحی صنعتی روستائی استان خوزستان، مکانهای مناسب برای استقرار واحدهای صنعتی مختلف تعیین گردیده است. در حقیقت با شناخت امکانات و پتانسیل های روستاهای مختلف نشان داده شده است که چه واحدها و فعالیت‌هایی در هر منطقه می توانند وجود داشته باشند تا جهت سرمایه گذاری در اولویت قرار گیرند. (پورفاطمی، ۱۳۷۸).

✓ پروژه " تعیین درجه توسعه یافتگی استانهای کشور در سال ۱۳۶۵ " توسط کارشناسان برنامه و بودجه وقت: این تحقیق که توسط آقایان رضوی و وکیل انجام گرفته است، شامل ۵۵ شاخص توسعه می باشد که به گروه شاخصهای اقتصادی (۲۲ شاخص)، اجتماعی (۲۷ شاخص) و سیاسی (۶ شاخص) تقسیم شده اند (Razavi & Vakil, ۱۹۸۸).

روشی که پژوهش‌های فوق در رتبه‌بندی و تعیین درجه توسعه‌یافتگی بکار بسته‌اند عموماً روش تاکسونومی عددی بوده و در رفع مشکل همخطی نیز عمدتاً از تکنیک تجزیه به عامل‌های اصلی استفاده شده است. بنابر این از نظر نوع روش و مدل تفاوت عمده ای بین تحقیقات فوق نیست و تمامی موارد مذکور مناطق هدف خود را رتبه بندی نموده اند. اما بطور کلی می توان گفت رتبه بندی، ابزار بسیار سودمندی است، چرا که اولاً سطح مناطق مورد نظر، یک به یک مشخص شده و ثانیاً اختلاف این سطوح تعیین می گردد. با استفاده از نتایج رتبه بندی ها، می توان با تمرکز بر مناطقی که ضعیف تر ارزیابی شده و در رتبه بندی در رتبه های آخر قرار گرفته اند، منابع را به سمت ارتقاء آنها هدایت نموده و اختلاف موجود بین رتبه های بالا و پایین را به حداقل رساند.

اما علاوه بر هدف مذکور، در پایان نامه حاضر، علاوه بر هدف مذکور، بررسی چگونگی تأثیر عوامل مختلف بر سطح مناطق نیز مورد سؤال است. اگر قرار باشد تا منابع را با استفاده از نتایج

رتبه بندی به سمت مناطق عقب مانده سوق دهیم ، این منابع بایستی صرف چه نوع امکانات و تسهیلاتی شوند.

در پاسخ به این قبیل سؤالات ، رتبه بندی هایی بر اساس انواع شاخص ها (علاوه بر رتبه بندی کلی) انجام گردیده و مشخص می گردد که مناطق در هر زمینه از شاخص های توسعه ای در چه وضعیتی بوده و اختلاف سطح در چه نوع شاخص هایی بیشتر می باشد.

بنابر این بررسی سهم عوامل مختلف در توسعه مناطق مورد نظر و چگونگی تأثیر هر یک از آنها بر سطح توسعه و نیز بر میزان نابرابری بین مناطق مورد نظر ، سؤالات اساسی این تحقیق خواهد بود که در ضمن رتبه بندی کلی ، با انجام یکسری رتبه بندی های تفکیکی ، سعی در پاسخگویی به این سؤالات خواهیم داشت که این بررسی تفکیکی ، تفاوت عمده تحقیق حاضر با نمونه های انجام شده قبلی می باشد.

در مطالعات و بررسی های اولیه ای که صورت گرفت ، با توجه به آمار های موجود ، وجود نابرابری بین مناطق روستائی استان آذربایجان شرقی ، کاملاً مشهود بود. برای مثال در مورد شاخص های آموزشی-فرهنگی ، در برخی از دهستان ها تا مقطع دبیرستان ، امکانات آموزشی در اختیار مردم قرار دارند و این در حالیکه در برخی دیگر از دهستان های این استان ، حتی شاخص نسبت معلم ابتدایی به تعداد دانش آموز نیز بسیار پایین است. با این حال میزان این نابرابری ها بطور دقیق مشخص نبوده و نیز تغییر این میزان در طی دوره مورد بررسی نیز بایستی با استفاده از روشهای علمی و شناخته شده ، سنجیده شود.

بطور دقیقتر، پس از اثبات اینکه مناطق روستائی این استان در طی زمان به وضعیت بهتری دست یافته اند^۱ (فرضیه اول) تغییر میزان نابرابری ها در همان دوره ، مورد بررسی قرار خواهد گرفت (فرضیه دوم). در حقیقت اختلاف در میزان بهبود وضعیت روستا ها ، خود به معنی تغییر در میزان نابرابری بین این مناطق خواهد بود. بنابراین می توان اینگونه عنوان نمود که فرضیه های تحقیق مکمل هم بوده و از نتایج بدست آمده از هر فرضیه می توان در درستی نتایج فرضیه دیگر به اطمینان بیشتری دست یافت.

مسأله دیگر اینکه بدیهی است بررسی جایگاه تمامی روستاهای کشور با استفاده از تمامی شاخص های قابل دسترسی مستلزم یک کار گروهی بوده و انجام اینچنین کاری در حد یک پایان نامه تحصیلی - اگر غیر ممکن نباشد - کار بسیار زمانبری خواهد بود ؛ مگر اینکه شاخص ها را بسیار کلی تر انتخاب کرده و از انتخاب برخی از شاخص ها صرف نظر کنیم که در این صورت نیز

---

۱ - با اقداماتی که نهادهایی همچون جهاد سازندگی ، نهضت سواد آموزی و غیره در سال های پس از پیروزی انقلاب انجام داده اند و همچنین با آغاز برنامه های توسعه در کشور و تأکید و توجه بیشتر به امر توسعه روستایی ، علی الاصول باید انتظار داشت که در طی دهه های اخیر ، موقعیت مناطق روستائی کشور از نظر شاخص های توسعه ای ، بهبود یافته باشد.

دقت نتایج پایین خواهد آمد. بنابراین می توان با انتخاب یک یا چند استان که دارای خصوصیات مشابهی از نظر قابلیت ها و خصوصیات جغرافیایی ، فرهنگی ، اقتصادی و غیره می باشند ، بررسی وضعیت مناطق روستایی را در جزئی ترین سطح ممکن امکان پذیر ساخت. ازین رو - علاوه بر عامل دلبستگی محلی که مزید بر علت بوده است- استان آذربایجان شرقی که دارای جمعیت روستایی بالایی بوده و نیز بخش کشاورزی در این استان بسیار مهم و پررنگ می باشد ، برای انجام این تحقیق انتخاب شده است.

سوالات تحقیق

۱. آیا عوامل تعیین کننده* و مؤثر در توسعه دهستانها یکسانند؟
۲. چه عواملی بیشترین تأثیر را در توسعه دهستانها دارند؟
۳. سهم هر یک از شاخصهای بکار رفته در توسعه دهستانها به چه صورت می باشد؟

فرضیه های تحقیق

- ۱- طی دوره ۶۵-۷۵ دهستانهای استان آذربایجان شرقی توسعه یافته تر شده اند**.
- ۲- به نظر می رسد طی دوره مذکور ، میزان نابرابری بین دهستانهای استان آذربایجان شرقی افزایش پیدا کرده است.

اهداف تحقیق

- ۱) ارائه تصویری روشن از جایگاه و رتبه توسعه هر یک از دهستانها
- ۲) کمک به تدوین سیاستها و برنامه های مناسب در زمینه توسعه یافتگی و نقشی که توسعه مناطق ، در محرومیت زدائی و ایجاد عدالت اجتماعی می تواند داشته باشد.
- ۳) کمک در توزیع اعتبارات عمرانی بین مناطق روستائی این استان ؛ طبیعی است در یک سیاست هماهنگ ملی توزیع امتیازات ، متناسب با نیاز مناطق صورت می گیرد.
- ۴) ارائه اطلاعات به بخش خصوصی جهت سرمایه گذاری های جدید در مناطق روستائی استان.

---

* منظور از عوامل تعیین کننده ، شاخصهای اقتصادی ، اجتماعی ، بهداشتی- درمانی و آموزشی فرهنگی می باشد.

** بدون شک می توان انتظار داشت که در طی زمان بطور عام ، وضعیت مناطق روستایی بهتر شده باشد ؛ اما اینکه آیا پیشرفت همه مناطق به یک میزان بوده است یا نه و این اختلاف در میزان پیشرفت (توسعه یافتگی) هم ، خود بوجود آورنده نابرابری بوده و همچنین می تواند نشانگر افزایش در میزان نابرابری موجود بین مناطق باشد. بنابراین می توان اینگونه عنوان نمود که فرضیه های تحقیق مکمل هم بوده و از نتایج بدست آمده از هر فرضیه می توان در درستی نتایج فرضیه دیگر به اطمینان بیشتری دست یافت.